

Володимир МАСЛІЙЧУК (Харків)

Острась Е. С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. – Донецьк: Донецький національний університет, 2003. – 80 с.

Ця невеличка книжка із цікавою назвою й завжди актуальною тематикою є досить важкодоступною для науковця. Головною цією книжці – поставлені проблеми та їх розв’язання, нові питання й судження. Уже сама обрана тема й спроба дослідити питання врожайності, торгівлі збіжжям та голоду є самі по собі важливими з огляду на історичні повторення окремих ситуацій з хлібними цінами, смертністю населення від недоїдання, посиленням втручанням державного апарату в аграрний сектор. Висловлені нами зауваження – не докори, не дискусія, а швидше власні роздуми над проблематикою аграрної історії того часу, що аж ніяк не зменшують значення цієї роботи.

Вочевидь дана праця – один із варіантів дисертаційного дослідження. Про це свідчить структура викладу: вступ, чотири розділи, висновки, резюме, примітки й додаток. Авторський стиль справляє досить гарне враження (рідкість у сучасних дослідженнях), робота легко читається.

Отже, дослідник поставив перед собою важливу проблему: врожайність та забезпечення населення хлібом; безсумнівно, вона є доволі складною для висвітлення й дослідження. Харчова цінність хліба (себто продуктів із пшеничного борошна) й потреби в його споживанні є надто складними для виміру, особливо для другої половини XVIII ст. Дуже прикро, що автор оминає світовий контекст проблематики врожайності, голоду й харчування, зокрема цікаво розглянутий у Фернана Броделя¹, тому поза його увагою залишається широкий контекст поширення пшениці й жита (їхні “конкуренти”: овес, ячмінь, бобові), сівозміни та удобрення, підвищення врожайності та збільшення посівних площ, локальна й міжнародна торгівля, калорійність, ціни на зерно й рівень життя, хліб та соціальна стратифікація (Бродель називає це: “хліб багатих та каша бідних”²). Так само політичний контекст хлібної політики Росії – потреба контролювати хлібний ринок, заготівлі й боротьба з голодом, революція цін XVIII ст. – практично не висвітлені автором. Однак, незважаючи на ці хиби, дослідник дуже вправно намагається опрацювати й систематизувати розрізнений матеріал, зробити зважені висновки.

¹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – К., 1995. – Т. 1: Структури повсякденності: можливе і неможливе – С. 79–114.

² Там само. – С. 106.

Спонукає до роздумів уже епіграф із твору А. Ільїна. Його наведено російською, то ми переклали: “Любити свій народ – не значить лестити йому чи приховувати від нього його слабкі сторони, але чесно й мужньо висловлювати їх і невтомно боротися з ними”. Щоправда, не зовсім зрозуміло, як співвідноситься цей епіграф зі змістом самої роботи, де історик прагне знайти істину, а не оспівдитись у любові до химерної категорії “народу”.

Мета роботи: “показати головні чинники, які впливали на врожайність зернових культур, розглянути агротехніку та технологію вирощування цих культур, дослідити їх структуру в засіві й врожаї та їх врожайність у різних ґрунтово-кліматичних зонах, проаналізувати загальну частину руху хлібних цін, з’ясувати причини їх зростання, висвітлити становище хлібного ринку та визначити рівень задоволення потреб у хлібі в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст.” (с. 4).

Досить побіжно автор торкається історіографії питання, зазначаючи, що спеціальних досліджень про врожайність зернових культур Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. немає. З цим загалом слід погодитися, але окремі роботи чомусь не згадані у дослідженні, можливо, вони були неприступні для автора. Така доля спіткала, наприклад, досить цікаву невеличку працю Олексія Нарочницького “Справи про “плодоносіє земель” Новгород-Сіверського намісництва за рр. 1787–1796”³, ґрунтовні роботи Сергія Шамрая, Миколи Ткаченка, Івана Бойка⁴, де характеризувалися й хлібні проблеми козацьких господарств⁵. Джерельна база дослідження, як на нас, досить широка, що надає великого значення висновкам. На думку автора, “джерельна база, хоч і не багата, але, на наш погляд, достовірна, що дозволяє дослідити вказану тему” (с. 8). Однак класифікація джерел досить своєрідна з точки зору джерелознавства: автор поділяє джерела не за походженням, а за розподілом “друковані” – “архівні”. До друкованих у свою чергу потрапляють разом з топографічними описами намісництв праці Вільного економічного товариства та щоденник Гільденштедта, себто змішується документація офіційного та особистого походження.

Перший розділ роботи присвячено природно-кліматичним умовам на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. Цей невеличкий розділ насправді

³ Нарочницький О. Справи про “плодоносіє земель” Новгород-Сіверського намісництва за рр. 1787–1796 // Записки історико-філологічного відділу ВУАН – К., 1928. – Кн. XVII. – С. 243–246.

⁴ Бойко І. Село Ядлівка на Переяславщині у XVIII ст. // Історико-географічний збірник. – К., 1931. – Т. 4. – С. 145–159; Ткаченко М. Канівська сотня Переяславського полку за Рум’янцівською ревізією (Студія з економічного та соціального питання Полтавського Подніпров’я) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН – К., 1926. – Вип. 7–8. – С. 242–307; його ж. Місто Остер в XVII–XVIII вв. (За Рум’янцівською ревізією та іншими матеріалами) // Там само. – К., 1925. – Вип. 6. – С. 151–207; Шамрай С. Економічний стан козаків Полтавського полку в 1767 р. (по Рум’янцівському опису) // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – К., 1925. – Т. XIX: Науковий збірник за рік 1924. – С. 88–160; його ж. Місто Барішпіль у XVIII в. // Історико-географічний збірник. – К., 1928. – Т. 2. – С. 35–85; тощо.

⁵ Крім того, в історіографічний огляд закрався невеличкий недогляд – Михайло Єлисейович Слабченко чомусь виділений як М. О. Слабченко (С. 6).

здатний перерости в окреме дослідження й має значну перспективу для подальших студій, бо в ньому, хочі побіжно, йдеться про ті природні стихії, що впливали на життя людини здавна: градобій, посухи, сарана, недорід, що пов'язані з діяльністю людини: знищення лісів, пожежі тощо. Від особливостей ґрунту й згаданих природних стихій залежав побут тисяч людей. Висновок автора: “Незважаючи на ці трагічні обставини, родючі землі, добрі пасовища, відносно достатня кількість теплих і сонячних днів та придатний в цілому клімат створювали в Лівобережній Україні сприятливі умови для заняття хліборобством і скотарством” (с. 13). Однак Едуард Острась чітко розуміє, що сама “Лівобережна Україна” – неодноманітний за своїми природно-кліматичними умовами регіон, і якщо Стародубщина й північ Чернігівщини – вкрай слабкородючі суглинкові землі, то на Полтавщині – зовсім інша картина, тут відчутна близькість степу й переважає чорнозем. Крім того, низка причин голоду чи продажу надлишків – не лише природно-кліматичні умови, а й торговельна кон'юнктура, забезпеченість сусідніх регіонів хлібом, урешті державна політика й соціальні відносини.

Другий розділ “Врожайність зернових культур в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст.” багато в чому висвітлює щойно означену проблему географічної різниці родючості. Автор пише про поширення трипільної системи обробітку землі, перераховує основні рільничі культури (жито, пшениця, ячмінь, овес, гречка, просо, горох, коноплі, льон), визначає норми засіву та терміни дозрівання зернових; дані про врожайність у “самах” автор подає в окремих таблицях (с. 20–21, 27–28, 30–33). Так само для обґрунтування своїх висновків дослідник виносить у таблицю площу орного поля та забезпечення ріллею в 80-х – 90-х роках XVIII ст. у трьох намісництвах (Київському, Чернігівському, Новгород-Сіверському) (с. 35), структуру засіву зернових культур того ж часу (найпоширенішою культурою виявляється жито, потім гречка, ячмінь, овес й лише потім пшениця; у Новгород-Сіверському намісництві основною культурою після жита виявляються коноплі (продукт експорту)) (с. 36). Дослідник з'ясував, яка з хлібних культур давала більше за все хліба у % (Таблиця 10. – С. 38), й надалі досить сміливо наводить таблицю врожайності з графою, чи було населення достатньо забезпечене хлібом (с. 39–40). Виявляється, що Київське (найпотужніше за ґрунтами) намісництво відчувало брак хліба у 1785–1786, 1789, 1799 рр.; Чернігівське недостатньо було забезпечене у 1785, 1786, 1791 рр.; а населення Новгород-Сіверського намісництва повсякчас відчувало брак хліба. Але дані по всіх роках з 1785 по 1799 у дослідника відсутні, й це ускладнює розуміння загальної картини забезпечення населення хлібом. Автор говорить про низьку врожайність зернових й у висновках до розділу з'ясовує причини такого явища (відстала агротехніка, порушення трипільної системи, неякісні засоби виробництва й обробіток землі, посухи, град, сарана, епізоотії та епідемії). Після такого висновку й попередньої “зливи” чисел дослідник закінчує розділ досить дивно: “Але ж особливо досаждали посухи, від яких селяни не мали ніякого захисту, окрім молебню в церкві та хресного ходу з іконами і хоругвами, під час яких благали Бога послати дощ” (с. 42). Власне, ще один спосіб боротьби з посухою (страту відьом) описав український класик Григорій Квітка-Основ'яненко в “Конотопській відьмі”. Мабуть,

річ у тім, що автор прагне за економічними показниками наблизитися до людини, але чомусь одним реченням й наприкінці розділу. Як відомо, система землеобробітки мала свої забобони, а “бої” за врожай пов’язувалися зі світом вірувань і традицій, витолочене худобою поле було причиною тривалих міжсусідських ворожнеч, а річний цикл польових робіт разом із церковними святами був основою тогочасного календаря – ці аспекти теми вийшли поза межі дослідження, але надто важливі, щоб про них не згадати.

Наступний розділ присвячено цінам на хліб. Сам автор зазначає, що дані з цього питання епізодичні. Власне, друга половина XVIII ст. – час стрімкого зростання цін на хліб. Едуард Острась цілком вправно спростовує гадку відомого російського соціального історика Бориса Миронова про забезпеченість українських селян того часу хлібом, стверджуючи, що, навпаки, надлишків хліба не було, а “низька врожайність не забезпечувала навіть мінімальних потреб, і більшість селян хліба не доїдала” (с. 45). Хліб переважно був дорогим, й ціна визначалася від врожаю порайонно. Дослідник виводить ціни на хліб й визначає “голодні роки”. Найтрагедійнішими виявилися 1786–1787 рр., коли суворі морози знищили посіви озимих культур. Ціна на хліб зростала залежно від місцевості, врожайності та характеру занять мешканців. Вочевидь поширеним було скупництво: хліб скуповували в грудні-січні (коли він найдешевший), а продавали навесні й улітку значно дорожче. Особливу увагу автор звертає на основне використання зернових – винокуріння, обминаючи соціальну складову даного явища й реформи як гетьмана Кирила Розумовського так і російського уряду в цій сфері⁶. Але проблематика зростання цін на хліб полягала, про що зазначає автор, у відсутності належної системи збуту, запровадженні паперових грошей у Росії 1769 р. й падінні втрос рубля, розвитку промисловості, що визначало зайнятість населення. Паритет ціни не відбувався: для споживача вона була високою, для виробника – низькою. Населення переважно злидарювало.

Саме проблематика забезпечення населення хлібом і стала головною для четвертого розділу. Незабезпеченість хлібом близько 45% населення Лівобережної України у 80-х роках XVIII ст. змушувала місцевих імперських чиновників шукати вихід у видачі хліба з громадських “магазинів”, скуповувати збіжжя на Правобережжі, запроваджувати систему позик. Але утворення складів й “магазинів” відбувалося украй мляво. Голод 1787 р. став трагедією для населення Лівобережної України. Тому звичайно, твердження Арнольда Перковського про те, що населення Лівобережної України в останній третині XVIII ст. не зазнавало

⁶ Л[євицький] О. К истории винокурения и винной торговли в Малороссии в XVIII в. // Киевская старина. – 1903. – Т. LXXX. – № 11. – Отд. 2. – С. 58–60. Думки з приводу реформ Розумовського щодо винокуріння Миколи Маркевича: *Маркевич М.* Історія Малоросії. – К., 2003. – С. 611; див. також *Павловский И. Ф.* К истории винокурения в Малороссии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии – 1908. – Вып. 5. – С. 65–100; *Тищенко М.* Борьба киевских козаков с магистратом за право шинкувати горілкою // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права (Збірник соціально-економічного відділу ВУАН – № 6). – К., 1926. – Вып. 2. – С. 198–217; *його ж.* Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII в. // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1927. – Вып. 3. – С. 150–202.

деструктивних змін унаслідок голоду “не відповідає історичній дійсності” (с. 56). Як уже говорилося, значну увагу Едуард Острась звертає на винокуріння й пияцтво. Хліб скуповувався за великою ціною та йшов на винокуріння. Автор вдається тут до штампів: “Пияцтво свідомо укорінювалось в народний побут, ставало звичаєм, закріплювалося традицією” або “Пияцтво – це була таяжка драма в історії талановитого і працьовитого народу” (с. 57). А як же бути, скажімо, з характеристикою пияцтва серед українців Якова Марковича з покликанням на Фрібе, особу, яка наприкінці XVIII ст. опинилася поза межами “Малоросії” у російських столицях і напевно мала змогу порівняти рівень та особливості вживання алкоголю: “Малоросіяне... меньше употребляют горячие напитки, нежели Великоросіяне”⁷. Автор тут у чомусь нагадує шекспірівського Гамлета, що нарікає на нестримне пияцтво земляків⁸. Чи не належить схильність до трунків до кількохотрічної проблеми європейської історії? Здається, підхід до проблеми поверховий. Йдеться ж про особливий пільговий режим щодо винокуріння й спроби держави обмежити чи взагалі знищити його, звідки й розгромні характеристики пияцтва “малоросів”. Й чомусь автор немов уникає розуміння функціонування економічних підвалин, коли виробництво й продаж горілки часто становлять мало не основну статтю прибутків.

У додатках до всієї роботи дослідник наводить таблиці цін на хліб на Лівобережній Україні XVIII–XIX ст.

Висновки автора досить вагомі для подальших досліджень із соціальної історії. Друга половина XVIII ст. – час зuboжіння й несплати українським селом податків через злидні. Недоїмки у сплаті податків означали брак коштів на чиновників, армію, навчальні заклади. Низька врожайність призводила до посилення експлуатації селянства й прискорила юридичне оформлення закріпачення селян. Малоземелля, екстенсивність селянського виробництва, надмірне спустошення лісів, зниження життєвого рівня, масове жебрацтво, підвищення рівня злочинності, втечі на південь України – така неприваблива картина постає у висновках Едуарда Острася. Виникає резонне питання – ці проблеми, недоїдання й злидні, однак, порівняно з чим – з нечорноземними районами Росії чи польським селом (і там, і там селяни також недоїдали)? Й що змушувало селян у Франції до потужної “жакерії” кінця XVIII ст. – стабільне й забезпечене життя та відсутність “голодних” років?

⁷ Маркович Я. Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях – СПб., 1798. – С. 55.

⁸ “Хоч сам я тут родивсь і при звичаївсь,
Та, як на мене, нам би більше честі
Зламать той звичай, ніж його держатись.
Пиятика ославила вже нас
На всі народи заходу і сходу
Нас мають за п’яниць, нас дражняють свинями.
Цей звичай всяке наше добре діло
Знеславлює і зводить нанівець”.

Шекспір В. Гамлет, принц Датський / Пер. Л. Гребінки // Шекспір В. Твори. У 6 т. – К., 1986. – Т. 5. – С. 24.

Але причини й наслідки голоду й недоїдань, як відомо, полягали не лише в природно-кліматичних умовах чи системі господарювання. Автор не згадує про такі важливі речі, як наявність земель для переселення, ділимість селянських родин, збільшення контролю за населенням з боку російського уряду й узагалі імперська політика щодо скасованої автономії Гетьманщини. Й чи, наприклад, голод 1787 р. не призвів до певних наслідків щодо соціальних трансформацій та переміщення населення? От, відомий діяч Ілля Тимковський, що пережив той рік у Києві, згадував про 1787 р.: “С того же года на другой был великий голод и как Днепр, отбиваемый устьем Десны, всякий год весною на Подоле к Оболонью разом обширно заливал и вырывал берег и мы видели тогда плывущими на нем избы, сараи, обломки, то в 1788, для отвода его разрывали у левого берега рукав, Черторый, поденною платою вольноприходящим от голоду по 3 копейки. Теперь слышно, что полагают запереть Черторый, для обмелевшего Днепра”⁹. Себто у голодний рік виникав значний надлишок робочої сили, яку можна було найняти для великих робіт за низьку платню.

Едуард Острась описує час великих змін, у тому числі в цій політиці та господарюванні. Перед нами тло великих трансформацій, які відображаються на всіх галузях життя. Часи недоїдання та голодувань ставали частиною історичної трагедії доби реформ та іншого “лиха” XVIII ст. У згадуваній дослідником “Енеїді” Котляревського “енциклопедії” українського побуту кінця XVIII ст., “кургикаючи пісеньок”, згадують і про Січ, й набір у пікінерію, “полтавську шведчину”:

І неня як свою дитину
З двора провадила в поход
Як під Бендер’ю воювали,
Без галушок як помирили,
Колись як був голодний год¹⁰.

⁹ [Тимковський І.] Мое определение в службу Сказание в трех частях 1850 года // Москвитянин – 1852. – Т. 5. – № 18. – С. 46.

¹⁰ Котляревський І. Енеїда. – К., 1988. – С. 52.